

Красовська К.В.

ЗВ'ЯЗОК КОНЦЕПТУАЛЬНОЇ ТА МОВНОЇ КАРТИН СВІТУ З ЕТНІЧНОЮ МЕНТАЛЬНІСТЮ

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку мовознавства дуже важливим є дослідження та обґрунтування поняття „мовна картина світу”, яка пов’язана з ментальністю. Це пояснюється тим, що у кожного народу є своя власна культура, традиції, менталітет, які неможливо зрозуміти чи сприйняти тільки через мову, оскільки вони закладені у стійких словосполученнях, мовних знаках культури, концептах, які перекласти іншою мовою досить важко. Мова – це не тільки засіб людського спілкування, але й відображення національної культури. З цієї точки зору особливий інтерес становлять мовні знаки культури, дослідження яких допомагає зрозуміти національну культуру, звичаї та вірування українського народу.

Мета та завдання статті. Розгляд мовної картини світу в системі „домовна”, „концептуальна” та власне „мовна” картини світу, показ взаємозв’язку цих рівнів картини світу, характеристика мовної картини світу із погляду її динаміки та її значення для формування інтелектуального світу нації – конкретні завдання даної статті. Вивчення мовної та концептуальної картин світу українського народу допоможе чіткіше та яскравіше побачити та усвідомити культуру, особливості світосприйняття та мислення.

Актуальність проблеми. Вирішення чи хоча б осмислення багатьох глобальних проблем, однією з яких є походження світу, народу, людини зумовлене духовним відродженням нашої нації. У наш час відбувається зростання національної самосвідомості населення, підвищення інтересу до витоків традиційної культури, етнічної історії. Порушена проблема надзвичайно актуальна ще й тому, що кожна незаповнена прогалина у системі міжпоколінної передачі етнокультурної інформації веде до збіднення духовності народу, до кризи суспільства.

Історія дослідження питання. Питання ментального сприйняття світу було порушено з кінця XVIII ст., коли професор Харківського університету І.Ризький у книзі „Введение в круг словесности” писав про те, що кожній мові притаманне щось своє, особливе і відмінне, як і у кожної людини є певні риси обличчя. Вчений наголосив також на своєрідності мов і бачення світу, відбитого у мові різними народами, а також на своєрідності мотивації значення слів, зазначаючи, що „поняття різних народів про ту саму річ бувають різними в розумінні: а) точності, б) узагальненості, в) своєї дії” [Див.10:50]. Ці ідеї найповніше виражені відомим німецьким філософом В. фон Гумбольдтом, який вважав, що „людина, пізнаючи природу, наближається до неї і доволно виробляє свої внутрішні сприйняття у відповідності з тим, у які відношення один з одним вступають її духовні сили. І це знаходить своє відображення в мові, оскільки вона для слів утворює поняття” [Див.4:74]. В. фон Гумбольдт стверджував, що різні мови – це не різні позначення однієї й тієї самої речі, а різне її бачення [Див. 3: 167]. Вивченню питання мовної картини світу приділяли увагу такі мовознавці, як Ю.Апресян, О. Радченко, Є. Урисон, М.Фуко, В. Чукіна, О.Шпенглер. Проблема функціонування мовних знаків культури розглядалась багатьма дослідниками, зокрема, Н. Данилюк, В. Денисенко, Л. Дяченко, С. Єрмоленко, С.Костянтиновою. Поняття концепту запровадив російський філософ та літературознавець С.Аскольдов-Алексеев 1928 року у статті „Концепт і слово”. Досліджували питання концептуальної картини світу вчені Ю.Апресян, Т.Булигіна, Д. Лихачов, З.Попова, І.Стернін, О.Хроленко, О.Шмельов. Французький лінгвіст Е.Бенвеніст розробив методику концептуального аналізу, вчений Ю.Ковбасенко поділяв усю інформацію у тексті на три види: змістово-фактуальну, змістово-підтекстову та змістово-концептуальну. На думку Ю.Апресяна, кожна природна мова відображає певний спосіб сприйняття та організації, концептуалізації мови. У картині світу відбиті уявлення про внутрішній світ людини, в ній поєднаний досвід десятків поколінь, який служить надійним провідником в цей світ [Див. 1: 35].

Основний зміст. У наші дні проблема національного менталітету стає все більш актуальною. Розбудова української державності нагально вимагає глибокого та об’єктивного вивчення особливостей нашого народу. Знання базових рис конкретної нації виконують прогностичну функцію, дозволяють, придивившись глибше до себе, зазирнути у майбутнє, адаптуватися до нього. Ментальність – це спосіб сприйняття і відображення світу, характерний для певного національного колективу, який виражається через настрої, установки певного індивіда, формується в залежності від традицій культури, соціальних структур, в яких живуть люди. Мова стає посередником між світом предметів, що їх людина пізнає, та індивідумом, який прагне пізнати. У науковий обіг увійшов вислів “мовна картина світу”. Це поняття стало одним із концептуальних у теорії пізнання. Під мовною картиною світу звичайно розуміють зафіксовану в мові і специфічну для конкретного мовного колективу схему сприйняття дійсності; за допомогою цього поняття з’ясовують специфіку буття людини, народу. Зв’язок між ментальними рисами народу та мовними знаками культури можна простежити у двох напрямках: ідучи від ментальних рис, знайти їх відображення у мовних знаках культури, і навпаки – за допомогою аналізу мовних знаків культури виявити ментальні риси, характерні для народу-носія мови. Вчені досліднили, що краще осмислюється й засвоюється той матеріал, який частіше зустрічається у побуті, що зв’язаний зі щоденною практичною діяльністю, який емоційно відчутний і – що дуже важливо – відповідає національному способу мислення. Наприклад, англійці й американці краще осмислюють логічно просто побудовані міркування, французи люблять оригінальні ідеї, емоційно забарвлені повідомлення, китайці – образні вислови, німці – систематизовані відомості, подані традиційно. Найдієвішими повідомленнями є не нові, а вже записані в масовій свідомості поняття, тобто стереотипи. Досліджуючи мовну ментальність як спосіб представлення світу, учені-мовознавці у центр дослідження ставлять фольклор, бо саме в ньому концептуалізовано знання про мовну картину світу, яку вивчає етнолінгвістика.

Етнолінгвістика як напрям мовознавства, пов’язаний з дослідженням мови через призму духовної культури етносу, остаточно сформувалася у працях етнографа Ф. Боаса і мовознавця та етнографа Е. Сапіра на

основі вивчення мови і культури американських індіанців. Зв'язок мови і культури уявлявся як чітко детермінований: тип мови залежить від типу культури і навпаки. З'ясовано, що відбитий у мові зв'язок понять, уявлень повторюється у різних виявах культури – обрядових текстах, дійствах, ритуалах, народному мистецтві, що зумовлює проекцію історії мовних одиниць, їхню етимологію та явища культури і навпаки [Див. 6: 324]. Ідея картини світу з'являється на початку ХХ століття. Дослідник О.Шпенглер зазначав, що “кожній культурі притаманний індивідуальний спосіб бачення та пізнання природи... Так само у кожній культурі... у кожній окремої людини, є свій неповторний вид історії...” [Див.16:54]. Картини світу структуровані категоріальними, класифікаційними схемами, які і повинні вивчатися історією ментальності. М.Фуко вважав, що у людини існує „мережа уявлень” – скелет картини світу. Сукупність та перетинання „мереж” складають концептуальною картиною світу [Див.15:85].

Мовна картина світу – спосіб відбиття реальності у свідомості людини крізь призму мовних та культурно-національних особливостей. Мовна картина світу представлена мовокраїнознавчими відомостями про слова-поняття, крилаті вислови, ті словесні образи класичної літератури, що стали надбанням української національної культури, що являють собою мовні знаки культури. Вони реалізуються в певних образах-символах: *зоря, місяць, соловейко, зозуля, кінь, верба, калина*. Групування всіх мовних знаків культури, фразеологізмів за тематичними полями допомагає сформувати у свідомості носіїв української мови системне уявлення про мовну картину світу. Таким чином, мовна картина світу українців формується за допомогою: художньої системи українського фольклору, зокрема, народнопоетичної символіки, що вказує на її етнічну означеність, національну специфіку; основних літературно-культурних, історичних понять, що входять до свідомості освіченої людини – князь Ігор, Запорізька Січ, Полтавська битва, “Заповіт” Т. Шевченка тощо. До джерел формування мовних знаків культури належить також наукова література, публіцистика, побутові реалії. Мовна картина світу вивчається етнолінгвістикою, а також пов'язана з етнопсихологією, мистецтвом, релігією, вивченням духовної культури етносу, звичаїв та традицій українського народу.

На сучасному етапі часто вживають терміни філософська, художня, релігійна картини світу, хоча найбільш універсальним поняттям є концептуальна картина світу, пов'язана з усіма знаннями про світ, і мовна картина світу як засіб вираження цих знань. Мовна картина світу розглядається як характер відображення в мові концептуальної картини світу і мовні засоби вираження знань про неї. Саме в мовній картині світу виявляється своєрідність членування концептуальної картини світу у різних народів. Концептуальна картина світу є підґрунтям мовної картини, однак концептуальна картина світу універсальніша і є спільною для народів з однаковим рівнем знань про світ, водночас мова відображає досвід кожного народу і виявляє не тільки спільні знання, а й своєрідність бачення світу. Для мовної картини світу важливі три явища, тісно пов'язані між собою: людина – світ – мова. Сама людина виступає на першому місці, є вихідною точкою, оскільки вона пізнає незалежний від неї світ і створює засоби фіксації та передачі знань про нього іншим людям і для власного пізнання. Відповідно для побудови мовної картини світу ключовою є постать людини.

Отже, у мовознавстві розрізняють картину світу концептуальну і мовну. Першій як одиниці відповідають поняття, другій – значення слова. Однак для розуміння явищ і процесів, що відбуваються саме в мовній картині світу важливим є ще й третій складник – домовна картина світу, уявлення про світ, що не мають мовного вираження, але є джерелом для нього. У структурі мовної картини світу важливе її перебування у тричленній парадигмі картин світу: домовної, тобто психічної, концептуальної, тобто логічної та мовної – власне лінгвальної. Трьом рівням відповідають три наукових терміни: *концепт* як мовне уявлення про явище, який супроводжується у свідомості численними ознаками і асоціаціями, *поняття* як мовно-логічна одиниця, що є наслідком узагальнення найсуттєвіших із погляду мовця рис концепту, що супроводжується мовним вираженням, і *значення* слова, яке містить поняттєву основу й ускладнюється ознаками, пов'язаними в свідомості носіїв мови з цим концептом та з внутрішніми зв'язками. Концепт характеризується як психоментальна підоснова значення, а не саме значення, тому концепт передається в мові не окремим значенням слова, а певним лексико-семантичним мікрополем. Домовний рівень знання може збагачуватися не тільки за рахунок безпосереднього спостереження, а й за рахунок знань, здобутих за допомогою мовних засобів. Так, наприклад, майже ніхто не бачив на власні очі кенгуру, але кожен представник нашої культури чітко уявляє собі цю тварину завдяки тим знанням з літератури чи інших засобів інформації, які отримав протягом свого життя за допомогою мовних засобів. Здобуті таким шляхом знання у свідомості асоціюються з певними ознакам і уявленнями, що існують у нас на домовному рівні. Результати домовної розумової діяльності в мовній картині світу передаються певними значеннями слова, у свою чергу у процесі мовлення значення можуть зазнавати змін, що впливають і на інші попередні домовні уявлення, і на зміст понять, що є основою лексичного значення, тому зміни в лексичній системі на рівні мовної картини світу можуть приводити до змін у концептуальній системі і до переінтеграції ознак у домовних уявленнях.

Іноді висловлюється думка про незмінність мовної картин світу, але це не так, оскільки в мовній картині світу часто відбувається переінтеграція значень, спостерігається поява поряд зі старими елементами нових слів, які відбивають сучасне уявлення про світ. Прикладом можуть стати наведені Л.Лисиченко словосполучення *схід сонця* та *захід сонця*. У сучасній науковій картині світу відомо, що сонце не сходить і не заходить у нашому розумінні слова, проте ці слова зберегли давнє бачення та розуміння людиною цих процесів. Не випадково розрізняють мовну картину світу сучасного суспільства і архаїчну, причому архаїчність може зумовлюватися і динамічними процесами в суспільстві і в свідомості за невеликий відрізок часу, а не обов'язково за тисячоліття. У процесі розвитку концептуальної картини світу спостерігається відставання загальної мовної картини світу, а нові концепти можуть мати вираження у вузькій сфері функціонування мови і тільки з часом поступово вливатися у загальномовну картину світу. При цьому загальномовна карти-

на світу може відбивати відповідні концепти більш спрощено в семантичному плані, ніж у терміносистемі. За певних культурно-історичних і суспільно-політичних умов може виникати розбіжність між прогресивною концептуальною картиною світу та архаїчною мовною картиною світу. Картина світу складається з концептів та зв'язків між ними, тому її ще називають концептуальною картиною світу.

Концепт (від лат. *conspicere* – складати, подавати) – формулювання, розумовий образ, загальна думка, поняття, що домінують у художньому творі чи літературознавчій статті. Поняття запровадив російський філософ та літературознавець С.Аскольдов-Алексєєв (стаття „Концепт і слово”, 1928), тлумачив його як „мисленне утворення, що заміщує в процесі думки невизначену кількість предметів одного і того ж типу. Використовуючи міркування свого попередника, Д.Лихачов у статті „Концептосфера російської мови” уточнював, що концепт постає „наслідком зіткнення словникового значення слова з особистим і народним досвідом людини” [Див.7:9], а не з безпосереднього лексичного значення, концентрує фаховий досвід на теренах поезії, прози, драматургії, теорії письменства, залишаючи можливості для домислювання або концептосфери національної мови. Концепт немовби перебуває між багатством мови і обмеженнями її застосування, тому його використання залежить від сьогочасного контексту та конкретного концептоносія [Див.6:373].

Концепт, за визначенням професора З.Попової, – це глобальна одиниця мислення, яка являє собою квант знання. Концепти ідеальні і кодується у свідомості одиницями універсального предметного коду, в основі яких лежать індивідуальні чуттєві образи, сформовані на основі особистого чуттєвого досвіду людини. Образи конкретні, однак вони можуть абстрагуватися і з чуттєвого перетворюватися в образ мислення. Майже всі концепти зберігають свою чуттєву природу, наприклад, концепти, представлені словами *кислий, солодкий, гладкий, яма, ложка, стіл*. Концепт, на відміну від поняття, не має чіткої структури, жорсткої послідовності і взаєморозташування шарів. За змістом концепти поділяються на такі: уявлення (картинка мислення) – яблуко, груша, холод, кислий, червоний; схема – концепт, представлений певною узагальненою, просторово-графічною чи контурною схемою: схематичний образ дерева, людини; поняття – концепт, який складається з найзагальніших ознак предмета чи явища: квадрат – прямокутник з рівними сторонами; фрейм – багатокомпонентний концепт, який являє собою сукупність складових частин: магазин, стадіон, лікарня; сценарій – послідовність епізодів у часі: відвідування ресторану, подорож в інше місто, бійка, екскурсія; гештальт – комплексна, цілісна функціональна структура, яка упорядковує розмаїття окремих явищ у свідомості: школа, любов [Див.9: 172].

Концептуальні ознаки виявляються через семантику мови. Значення слів, речень, текстів служать джерелом знань про зміст тих чи інших концептів. Концепти репрезентуються словами, однак вся сукупність мовних засобів не дає повної картини концепту. Слово своїм значенням у мові являє собою лише частину концепту, в наслідок чого з'являється необхідність синонімії слова, потреба в текстах, які разом розкривають зміст концепту. Етнічна спільнота сприяє стандартизації образу, в результаті якої концепти стають загальнонаціональними, груповими або особистими. За допомогою картини світу ментальність пов'язана з культурою. Основною одиницею ментальності є концепт даної культури, що реалізується в межах словесного знаку і мови взагалі, а також виражений у формі образу, поняття або символу.

Висновки. На сучасному етапі національного відродження починає з'являтися зацікавленість мовознавців до концептуальної та мовної картини світу, етнічної ментальності, що відображаються у мовних знаках культури. Вчені під час розгляду питання про мовні знаки культури пропонують кілька варіантів для їх номінації: лінгвокультуреми, етнографізмами, безеквівалентна лексика, назви з національно-культурним змістом у конотативному шарі та інші. Усі мовні знаки культури будуються на сприйнятті не тільки значень слів, але й тих зорових, слухових асоціацій, які з'являються у носія мови. Сукупність усіх уявлень та образів, відбитих у символах, мовних знаках культури, фразеологізмах, створює мовну картину світу українців. Підхід до усної народної творчості як віддзеркаленої в ній мовної картини світу допомагає розв'язувати загальнотеоретичні проблеми історії народної культури, виявити її специфіку у взаємодії з культурами інших народів. Мова формується незалежно від інших мов і може існувати самостійно завдяки тому, що її носії не спроможні зрозуміти культуру свого народу чужою мовою. Це пояснюється тим, що у різних народів абсолютно різне бачення однієї і тієї ж речі. Тільки власна мовна картина світу дозволяє помітити певні відтінки, розкрити внутрішній прихований зміст, розгадати авторські натяки. Знання традицій, звичаїв, культурних надбань власного народу, що виражається у наявності у читача певних знань, концептів, дає можливість отримати потрібну інформацію.

Таким чином, питання про мовну картину світу та її зв'язок з духовним життям людини на домовному, логіко-концептуальному рівнях має не лише лінгвістичне значення, але і є питанням про ментальність сучасного українця та інтелектуальний і морально-етичний розвиток нації.

Джерела та література

1. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю.Д.Апресян // Вопросы языкознания. – 1995. – №1. – С. 34 – 41.
2. Венжинович Н. Концептуальна та семантична репрезентація стійких словосполучень в українській мові / Н.Венжинович // Українська мова (науково-теоретичний журнал). – 2008. – №1. – С. 117 – 124.
3. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В.Гумбольдт. – М., 1984. – 231 с.
4. Гумбольдт В. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода / В.Гумбольдт // Хрестоматия по истории языкознания XIX–XX веков. – М., 1956. – С. 68 – 86.

5. Лисиченко Л.А. Структура мовної картини світу / Л.А.Лисиченко // Мовознавство. – 2004.– №5/6. – С. 36 – 42.
6. 6.Літературознавчий словник-довідник / [ред. Р. Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів, В.І.Теремок]. – К.: ВЦ “Академія”, 2006. – 752, [373] с.
7. Лихачов Д.С. Концептосфера русского языка /Д.С.Лихачов. – 1993. – №1. – С. 9. – (Изв. РАН. Сер. лит. и яз.).
8. Марчук У. Асоціативне поле лінгвокультурного концепту „Дім/Номе” в англійській та українській мовах (на матеріалі прислів'їв та приказок) /У.Марчук. – К.– 2007. – (Література. Фольклор. Проблеми поетики: [зб. наук. праць / редкол: А.В.Козлов та ін.]). – Вип. 28. – Ч.1– К.: Твім інтер, 2007. – 662, [536 – 545] с.
9. Попова З.Д. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях / Попова З.Д., Стернин И.А.. – Воронеж, 1999. – 234 с.
10. Рижский И. Введение в круг словесности / И.Рижский. – Х., 1806. – С.50.
11. Савченко Л. Концептуальна фразеосистема української мови в етнокультурологічному фрагменті родинних традицій / Л.Савченко // Українська мова (науково-теоретичний журнал). – 2008. – №1. – С.77 – 80.
12. Скаб М. Динаміка семантики концепту „Душа” в українській мові / М.Скаб // Українська мова (науково-теоретичний журнал). – 2008. – №1. – С.80 – 89.
13. Українська мова: енциклопедія / [редкол.: В. М. Русанівський, М. П. Зяблюк, О.О.Тараненко та ін.] – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид-во “Укр. енцикл.” ім. М.П.Бажана, 2004. – 824, [292] с.: іл.
14. Хроленко А.Т. Основы лингвокультурологии: Учебное пособие/ А.Т.Хроленко; [ред. В.Д. Бондалетова]. – 2 изд. – М.: Флинта: Наука, 2005.– 184 с.
15. Фуко М. Археология знания / М.Фуко; [пер. с фр.] – Киев, 1996. – 214 с.
16. Шпенглер О. Закат Европы / О.Шпенглер. – Новосибирск, 1993. – 142 с.

Перепечкина С.Е., Сухарева Е.Е.

ОБУЧЕНИЕ ИНОЯЗЫЧНОЙ ИНТОНАЦИИ: ФОНОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Современный этап развития лингвистической науки характеризуется возросшим интересом к исследованию звучащей речи, в особенности к изучению супraseгментного уровня, что вызвано потребностями прикладного и теоретического характера. В интонационных исследованиях теория и практика должны быть взаимосвязаны особенно тесно: именно проблемы, с которыми сталкиваются преподаватели-практики при обучении интонации, побуждают исследователей искать лингвистическое решение методических задач. В свою очередь, лингвистически обоснованное описание интонационной системы языка служит основой для выработки наиболее эффективной методики обучения интонации. Поэтому **целью** данной статьи явилось рассмотрение просодических явлений языка как системы и обоснование преимущества использования фонологического подхода при обучении иноязычной интонации.

В настоящее время процесс обучения интонации в значительной степени базируется на имитации и таким образом апеллирует к индивидуальным способностям обучаемых. Однако такой подход нельзя считать оптимальным. Имитационный метод не принимает во внимание тот факт, что иноязычная речь воспринимается через фонологическую систему родного языка. Такое “приблизительное” произношение закрепляется психофизиологическими механизмами речи и приводит к тому, что Л. В. Щерба называл “смешанным двуязычием”, когда элементы фонологической системы изучаемого языка видоизменяются под влиянием системы фонем родного языка. Результатом является прочно зафиксированное интерферированное произношение изучаемого языка. Исследования процесса речевого онтогенеза (см. А. А. Леонтьев [1], Е. Н. Винарская [2]) говорят о том, что супraseгментный уровень характеризуется наибольшей бессознательностью и автоматизированностью навыков. Поэтому мы полагаем, что именно на этом уровне интерференция должна проявляться максимально интенсивно.

Современные интонационные исследования исходят из практической необходимости разработки основ для построения наиболее эффективной системы обучения интонации, которая позволила бы овладеть интонационной системой изучаемого языка с минимальной зависимостью от индивидуальных особенностей обучаемых и внешних условий. Эти исследования основаны на принципиально ином подходе к пониманию интонационных явлений, который предполагает системное рассмотрение единиц супraseгментного уровня. Такое рассмотрение представлено фонологическим направлением интонационных исследований (см. напр. работы Л. В. Величковой, И. Г. Торсуевой, Е. Штока и Г. Майнхольда, Л. А. Кантер [3; 4; 5; 6]). Фонологический подход предполагает, что супraseгментный уровень, как и другие подсистемы языка, представляет собой систему единиц, обладающих функциональной (смыслоразличительной) значимостью. Поэтому обучение интонационным навыкам, как и артикуляционным, должно начинаться с информации об интонационной системе изучаемого языка, сопоставления основных дифференциальных признаков единиц интонации родного и изучаемого языков. Наличие данных о системных различиях позволит прогнозировать поле интерференции и разработать методику преодоления трудностей.

Рассмотрение интонации с позиций системности восходит к работам Н. С. Трубецкого [7, с. 234], который впервые высказал идею об интонации как фразоразличительном средстве европейских языков и существовании единиц интонационного уровня как системы смыслоразличительных оппозиций по дифференци-